

ԱՐՑԱԽԵԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Մարդկութեան ողջ պատմութեան ընթացքում Կովկասը մշտապէս գտնուել է զանազան քաղաքակրթութիւնների բախման կենտրոնում: Ունենալով աշխարհաքաղաքական բարենպաստ դիրք եւ երկար դարեր գտնուելով առեւտրային ճանապարհների խաչմերուկում՝ այս տարածաշրջանը միշտ առինքնել է աշխարհի խոշորագոյն կայսրութիւններին՝ ապահովելով նրանց տնտեսական եւ ռազմական զարգացումն ու բարեկեցութիւնը: Մեր օրերում նոյնպէս Հարաւային Կովկասը գտնուում է գերտէրութիւնների ուղղորդութեան կենտրոնում: Տարածաշրջանն առանցքային տեղ է զբաղեցնում համաշխարհային խոշոր առևուստային երեք դերակատարների (Ռուսաստան, ԱՄՆ եւ Եւրամիութիւն) աշխարհաքաղաքական հաշուարկների մէջ, եւ այստեղ բախում են ե՛ւ այդ երեքի, ե՛ւ տարածաշրջանային երկու խոշոր դերակատարների (Իրան եւ Թուրքիա) շահերը՝: Քանի որ Արցախն իր աշխարհաքաղաքական դիրքով ռազմավարական տեղ է գրաւում Հարաւային Կովկասում, հետեւաբար, արցախեան հակամարտութիւնն ու դրա պատճառով փակ սահմանները խոչընդոտում են տարածաշրջանում գերտէրութիւնների գլոբալ ծրագրերի իրականացումը: Ուստի եւ միջազգային մակարդակում կայ որոշակի շահագործութիւն Արցախի հարցը լուծելու, տարածաշրջանը աւելի կանխատեսելի ու կայուն դարձնելու համար: Այս տեսանկիւնից միջնորդական կողմերի ջանքերն ու առաջարկութիւններն ուղղուած են խնդրի լուծման հաւանական ամենահեշտ

տարբերակին, ինչը պէտք է բխի բանակցող կողմերի դիրքորոշումներից:

Ակնյայտ է, որ արտաքին ուժերից իւրաքանչիւրը տարածաշրջանն ընդգրկում է իր շահերի գոտում որպէս աշխարհաքաղաքական մէկ միաւոր: Այդ պատճառով էլ ցանկանալով օգտագործել տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական ներուժը՝ փորձում են վերացնել կամ նուազագոյն լարման հասցնել ներտարածաշրջանային հակասութիւնները²:

Ազատագրուած տարածքը 1918-1921 հիմնականում լինելով վիճելի համարուող Արցախի շրջանակներում՝ վերջինիս Ադրբեջանին բռնակցումից եւ ԼՂԻՄ ձեւաւորումից յետոյ ընդգրկուեց խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մէջ, իսկ այն ըմսը, որը սկզբում մտնում էր ԼՂԻՄ կազմի մէջ, ժամանակի ընթացքում վարչական այլեւայլ փոփոխութիւնների արդիւնքում կցուեց Ադրբեջանին³: ԽՍՀՄ փլուզումից յետոյ սկսուած գոյապայքարում հայկական կողմն ազատագրեց խորհրդային Ադրբեջանի եօթ շրջանները, որոնք այժմ մտնում են ԼՂՀ կազմի մէջ: Ներկայումս ընթացող բանակցութիւններում Ադրբեջանն առաջնահերթօրէն պահանջում է տարածքային ամբողջականութեան ճանաչում, որը ենթադրում է ազատագրուած տարածքների «վերադարձ», այդ տարածքներում փախստականներով վերաբնակեցում եւ ամենավերջում Արցախի կարգավիճակի քննարկում, ինչը միանշանակ անընդունելի է հայկական կողմի համար, որի համար առաջնայինը նախ եւ առաջ Արցախի կարգավիճակի հարցն է, արցախի ժողովրդի ինքնորոշումը, կապը Մայր Հայրենիքի հետ եւ այլն:

Որպէս աշխատանքի հիմնական նպատակներ առանձնացուել են հետեւեալները՝

▪ Արցախի պատմութիւնը հակիրճ ներկայացնելով՝ ցոյց տալ, որ այն Մեծ Հայքի պատմական Ուտիք նահանգի (խօսքը ազատագրուած տարածքների մեծ մասի մասին է) հետ միասին, անյիշելի ժամանակներից եղել է բուն հայկական ու հայաբնակ տարածք, եւ միայն Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշեւի-

2 СУЛЕЙМАНОВ, А., Политика Турции и Ирана в Закавказье: сопоставительный анализ, Вестник Российского университета дружбы народов, Москва 2010, № 1, 53-59.

3 МИКАЕЛЯН, В., Нагорный Карабах в 1918-1923гг. - Сборник документов и материалов, Ереван 1992, 8-29

կեան) կուսակցութեան Կովկասեան բիւրոյի ոչ իրաւական որոշմամբ են դարձել խորհրդային Ադրբեջանի մի մաս,

■ արցախեան հակամարտութեան հիմնական պատճառները, ՀՀ եւ ԼՂՀ դիրքորոշումների, Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման կարեւորութիւնը ռազմաստրատեգիական, աշխարհաքաղաքական, տնտեսական եւ քարոզչահոգեբանական առումներով,

■ յետպատերազմեայ ժամանակահատուածում երկու երկրների կողմից իրականացուող գործողութիւնները:

Արցախը զբաղեցնում է Հայկական լեռնաշխարհի հիւսիսարեւելեան մասը կազմող Փոքր Կովկասի լեռնային համակարգի արեւելեան ու հարաւարեւելեան նախալեռնային շրջանները: Այն աղեղնաձեւ ձգւում է Սեւանայ լճի աւազանը արեւելքից չրջապատող լեռներից դէպի հարաւարեւելք, մինչեւ Երասխ (Արաքս) գետը:

Պատմութեան տարբեր ժամանակաշրջաններում սկզբնադրելները երկրամասը կոչում են տարբեր անուններով՝ Ուրտեխէ-Ուրտեխինի, Օրխիտենէ, Արցախ, Մաւղէք, Խաչէն, Սեւ այգի (Ղարաբաղ):

Բրոնզի եւ երկաթի դարաշրջաններին պատկանող դամբարանների, բնակատեղիների պեղումները (Ստեփանակերտ, Խոջալու, Կրկժան, Ամարաս, Մատաղիս, Խաչենագետի, Իշխանագետի հովիտներ) վկայում են, որ այս տարածքը մտնում էր մ.թ.ա. 5-3-րդ հազարամեակից ձեւաւորուած, այսպէս կոչուած, Կուր-Արաքսի մշակութային համակարգի մէջ: Ք.ա. 550-331 Հայկական թագաւորութիւնը, այդ թւում եւ Արցախը գտնուում էին Աքեմենեան Պարսկաստանի թագաւորութեան ենթակայութեան տակ: Ք.ա. Բ. դարի սկզբին Արտաշէսեան հարստութեան ձեւաւորած հայկական պետութեան սահմանները հիւսիսարեւելքում անցնում էին Կուր գետով: Յունա-հռոմէական մի շարք սկզբնադրելների վկայութեամբ՝ այն նաեւ հայ էթնիկ տարրի սփռման հիւսիսարեւելեան սահմանն էր: Այդ պետութեան կազմի մէջ մտնող Արցախը կառավարւում էր տեղաբնիկ Առանշահիկ տոհմի կողմից (ըստ հայերի ծագման մասին առասպելի՝ այս տոհմի նահապետ Առանը հայերի նախահայր Հայկի սերունդներից է)⁴:

Ք.ա. Ա. դարի կէսերին Հայաստանը դառնում է Առաջաւոր Ասիայի ամենագոյն պետութիւնը: Հայոց Տիգրան Մեծ արքան, կարեւորելով Արցախի դերը ռազմաստրատեգիական եւ տնտեսա-

կան առումներով, այստեղ է կառուցում իր անունը կրող 4 քաղաքներից մեկը՝ Արցախի Տիգրանակերտը: Այս քաղաքի աւերակները գտնւում են նախկին Աղդամ քաղաքի շրջակայքում: Վերջին տարիներին այդ տեղանքում կատարուել են պեղումներ, որոնց արդիւնքում հաստատուել է Տիգրանակերտի՝ այնտեղ կառուցուած լինելու փաստը, եւ գտնուել են կարեւոր գտածոներ: Նշենք, որ բացուել է վաղ քրիստոնէական շրջանում կառուցուած հայկական եկեղեցու պատը:

Նկար 1. Տիգրանակերտ (ՔԱ. 1-ին դար)

66- 428 Արցախը գտնւում էր հայ Արշակունիների թագաւորութեան կազմում, որի անկումից յետոյ Արցախը եւ Ուտիքը միացուեցին Կուր գետի հիւսիսում գտնուող Աղուանական թագաւորութեանը: 469ին այս թագաւորութիւնը վերակազմաւորուեց պարսկական մարզպանութեան՝ պահպանելով Աղուանք (պարսկ Առան անունը):

Ե. դարում Հայաստանի արեւելեան մասը, այդ թւում նաեւ Արցախը, շարունակում էր մնալ պարսկական տիրապետութեան տակ: Երբ 450-451 սկսուեց Վարդանանց սրբազան պատերազմը, այդ պատերազմին իր մասնակցութիւնն ունեցաւ նաեւ Արցախ աշխարհը, եւ Աւարայրի ճակատամարտում աչքի ընկաւ յատկապէս նրա փառապանծ այրուծին: Ինչպէս որջ Հայաստանում, այնպէս էլ Արցախում գիտակրթական եւ մշակութային աննախադէպ վերելք է սկսւում յատկապէս Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հայոց գրերի ստեղծման շնորհիւ: Պէտք է նշել, որ Մեսրոպ

Մաշտոցը Արցախի Ամարասի վանքում հիմնադրում է առաջին հայկական դպրոցը:

Աշխարհաքաղաքական տեսանկիւնից այս ժամանակահատուածում տեղի ունեցող գործընթացներն ու պատմութիւնը նկարագրող հաղորդագրութիւններում յստակ արձանագրում է մի կարեւոր փաստ, որ Արցախն ու Աղուանքը (Կովկասեան Ալբանիան) աշխարհաքաղաքական եւ վարչաքաղաքական առումներով իրենցից ներկայացնում են տարբեր երկրներ: Արցախի՝ որպէս առանձին երկրամասի գոյութեան մասին է վկայում «Աշխարհացոյցը» (է. դար):

Յունա-հռոմէական եւ հայկական ժամանակի գրեթէ բոլոր հեղինակները մատնանշում են, որ Կուր գետը բնական սահման էր Հայաստանի եւ Կովկասեան Ալբանիայի միջեւ, եւ որ Կուր գետի աջակողմում գտնուող Ուտիքն ու Արցախը կազմում են Հայաստանի մի մասը: Մատնանշենք այդ հեղինակներից մի քանիսին՝ Ստրաբոն⁵, Պլուտարքոս⁶, Փաւստոս Բուզանդ. «Մուշեղ Մամիկոնեանը Կուր գետը դարձրեց սահման իր երկրի (Հայաստանի) եւ Ալբանիայի միջեւ, ինչպէս առաջ էր»⁷:

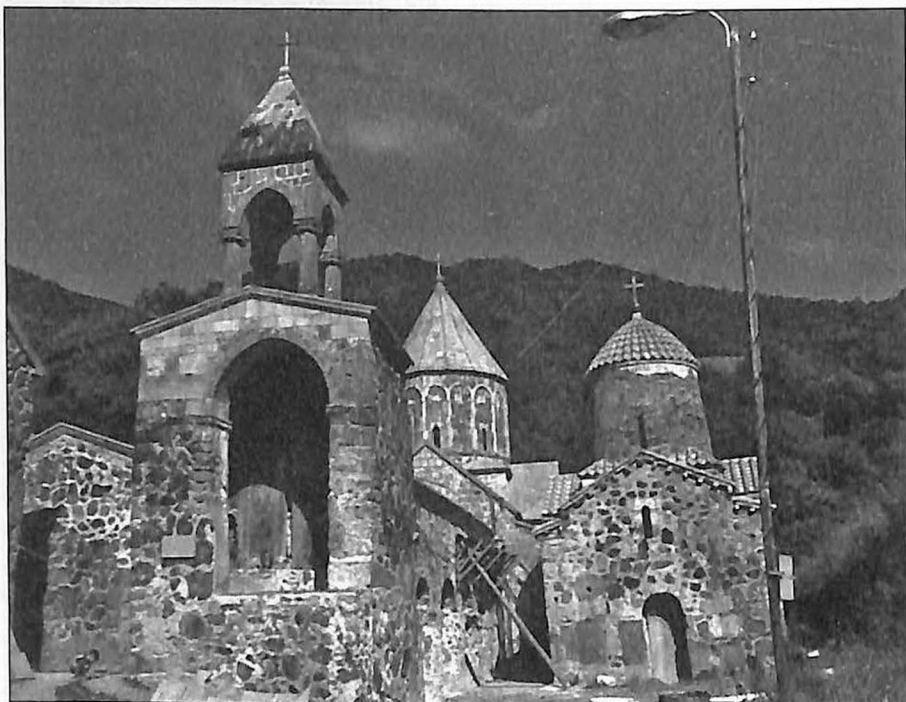
Ակսած Ժ. դարից այժմեան Լեռնային Ղարաբաղի շրջանը, ինչպէս նաեւ նախկին Ադրբեջանական ՍՍՀի Շահումեանի, Քելբաջարի, Լաչինի շրջանները պատմական աղբիւրներում եւ աշխատութիւններում հանդէս են գալիս «Խաչէն» անուանմամբ: Խաչէնի թագաւորութիւնը, ինչպէս եւ անցեալում շարունակում էր մնալ Հայաստանի շրջաններից մէկը: ԺԱ.-ԺԲ. դարերի ընթացքում Արցախը կամ Խաչէնը ենթարկւում է թուրք-սելջուկեան քոչուոր ցեղերի յարձակումներին, սակայն, շարունակում է պահպանել իր ինքնուրոյնութիւնը: ԺԲ. դարի վերջը եւ ԺԳ. դարի առաջին կէսը երկրամասի ծաղկման համար ամենաբարենպաստ շրջաններից էր: Այդ ժամանակ երկրամասում կառուցւում են ճարտարապետական այնպիսի արժէքաւոր համալիրներ, ինչպիսիք էին Յովհաննէս Մկրտչի եկեղեցին ու գաւիթը՝ Գանձասարում (1216-1260ական թուականներին), Դադիվանքը, Կաթողիկէ եկեղեցին (1214), Գոչավանքի մայր եկեղեցին (1241-1248) եւ այլն: Դրանք բոլորն էլ իրաւամբ համարւում են միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան գլուխգործոցներ:

5 ՄՏՐԱԲՈՆ, Աշխարհագրութիւն, 1964, Դ., Ե., ԺԱ., ԺԴ.:

6 ПЛУТАРХ, Сравнительные жизнеописания, т. 2, Москва 1863, "Помпей", 34.

7 ՓԱՒՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, Ե. գիրք, գլ. 13 եւ 7:

ԺԳ. դարի 30-40ական թուականներին Անդրկովկասը գրավում են թաթար-մոնղոլները: Արցախ-Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալի ջանքերի շնորհիվ յաջողւում է երկրամասը մասնակիօրէն փրկել քարուքանդ լինելուց: Սակայն նրա մահից յետոյ (1262) թաթար-մոնղոլների գազանութիւնների զօհ է դառնում նաեւ Խաչենը:

Նկար 2. Դադիվանք - 1214

Դրութիւնն էլ աւելի է վատթարանում ԺԵ. դարում թուրքական կարա-կոյունլու եւ ակ-կոյունլու քոչուոր ցեղերի տիրակալութեան տարիներին, որոնք փոխարինելու էին եկել թաթար-մոնղոլներին: Այս ժամանակահատուածում քարուքանդ արուեցին նախորդ դարերում կառուցուած ճարտարապետական շատ յուշարձաններ: Այս ժամանակներից սկսւում է կիրառուել երկրամասի Ղարաբաղ անուանումը, որը պարսկերէնից թարգմանաբար նշանակում է Սեւ այգի (ղարա-սեւ եւ բաղ-այգի):

ԺԶ.-ԺԷ. դարերում Լեռնային Ղարաբաղը կամ պատմական Արցախը կազմում էր առանձին վիլայէթ՝ Գանձակ կենտրոնով:

ԺԸ. դարի 20ական թուականներին Սիւնիքում եւ Արցախում ծաւալւում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, որի նպատակն էր Ռուսաստանի օգնութեամբ թօթափել պարսկական լուծը: 1724ից Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի հայերի պայքարն ուղղուեց օսմանական օկուպացիոն զօրքերի դէմ: Ահա թէ այդ մասին ինչ է գրուած Ադրբեջանի պատմութեան ակադեմիական հրատարակութիւններում. «Հակաթուրքական շարժումը յատկապէս լայն թափ ստացաւ Ղարաբաղում: Դա էր պատճառը, որ օսմաններին երկար ժամանակ չէր յաջողում ծնկի բերել Ղարաբաղը, նոյնիսկ մարզը թուրքերի կողմից գրաւուելուց յետոյ ղարաբաղցիները շարունակում էին պայքարել զաւթիչների դէմ. նրանք յարձակւում էին թշնամական ջոկատների վրայ, ոչնչացնում թշնամու կենդանի ուժը՝ միաժամանակ մնալով անորսալի: Թուրք զաւթիչները ձգտում էին դէպի Կասպից ծով: Նրանց այդ ձգտման մասին բացայայտ գրուած էր թուրք փաշայի ցուցմունքներում, որը գերի էր ընկել ղարաբաղցիների մօտ: Հարցաքննութեան ժամանակ նա ուղղակի յայտարարել էր, որ սուլթանը հրամայել է ոչնչացնել հայերին»⁸:

Արցախահայութեան այդ պայքարը շարունակուեց մինչեւ 1735, երբ Անդրկովկասում պարսկական զօրքերը պարտութեան մատնեցին թուրքերին: Արդիւնքում ստեղծուեց ինքնատիպ վարչաքաղաքական միաւոր՝ Խամսայի մելիքութիւններ (մելիք-սեմական բառ է եւ նշանակում է «թագաւոր») անուանմամբ (արաբերէն «խամսա»՝ հինգ բառից): Ամենակարեւորը այստեղ, թերեւս, այն էր, որ մելիքներն անկախ էին եւ ոչ մէկին չէին ենթարկւում, այսինքն՝ կարելի էր ասել, որ Արցախը անկախ է եղել՝ կազմուած 5 մելիքութիւններից, որոնց բեկլարեկը Դիզակի մելիք Եգանն էր: Չնայած յետագայում մելիքները ներքին խառը իրավիճակի պատճառով թուլացան, սակայն իրենց կարգավիճակը կարողացան պահպանել մինչեւ ԺԹ. դարը:

1804-13 ռուս-պարսկական պատերազմի աւարտն ամրագրող 1813ի Հոկտեմբերի 12ի Գիւլիստանի պայմանագրի կնքումով Պարսկաստանն ընդմիշտ Ռուսաստանին է զիջում գրեթէ ողջ Կովկասը, այդ թւում նաեւ՝ Ղարաբաղի ու Գանձակի խառնութիւնները: Այդ պայմանագրով վերջանում է ռուս-պարսկա-

8 ՀՈՒՍԷՅՆՈՎ, Ի. - ՍՈՒՄՐԱՏՁԱԴԷ, Ա. - ԳՈՒԼԻԵՒԻ, Ա. - ՏՈԿԱԺԵՒՍԿԻ, Ե., *Ադրբեջանի պատմութիւն*, հտ. 1., ԽՍՀՄ ԳԱ հրատարակչութիւն, Բաքու 1958, 307, 311-312:

կան առաջին պատերազմը, որը սկիզբ է դնում Անդրկովկասում Ռուսաստանի հաստատման գործընթացին:

1826-28 ռուս-պարսկական նոր պատերազմն աւարտուեց 1828ի Փետրուարի 10ի Թուրքմենչայի պայմանագրով, համաձայն որի Ռուսաստանին էին կցւում նաեւ Երեւանի եւ Նախիջեւանի խանութիւնները եւ Օրդուբադի գաւառը, որով էլ աւարտուեց Արեւելեան Հայաստանի համարեա բոլոր հողերի միացումը Ռուսաստանին:

1840ին ցարական Ռուսաստանի կողմից հրապարակուած օրինագծով Անդրկովկասում իրականացւում է վարչական բաժանում. ստեղծւում են Վրացա-իմերեթեան նահանգը՝ Թիֆլիս կենտրոնով եւ Կասպիական մարզը՝ Շամախի կենտրոնով: Արեւելահայկական տարածքների մեծ մասն անցնում է Վրացա-իմերեթեան նահանգի կազմի մէջ, իսկ որոշները, այդ թւում նաեւ՝ Ղարաբաղը՝ Կասպիական մարզի:

ԺԹ. դարի 40ական թուականների երկրորդ կէսին վարչական նոր բաժանումների արդիւնքում կազմաւորւում են Թիֆլիսի, Քութայիսի, Շամախու, ինչպէս նաեւ մասնակիօրէն Անդրկովկասում գտնուող Դերբենդի նահանգները: Արեւելահայկական տարածքները առանձին գաւառների կարգավիճակով անցնում են վերոյիշեալ առաջին երեք նահանգների կազմը:

1867ի Դեկտեմբերի 9ի նոր կանոնադրութեամբ՝ Անդրկովկասը բաժանուեց հինգ նահանգների. Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երեւանի, Ելիզաւետպոլի եւ Բաքուի: Արեւելեան Հայաստանի մի մասը մտնում է Երեւանի նահանգի մէջ, իսկ միւսը՝ Ելիզաւետպոլի եւ Թիֆլիսի նահանգների մէջ: Երեւանի նահանգի մէջ է մտնում նաեւ Նախիջեւանի գաւառը: Լեռնային Ղարաբաղը մտնում է հիմնականում Ելիզաւետպոլի նահանգի մէջ: Կազմուեցին գաւառներ, որոնց տարածքը չպէտք է գերազանցէր 6500 քառակուսի վերստը, իսկ բնակչութիւնը՝ 80.000ը⁹: Այս վարչատարածքային բաժանումը, աննշան փոփոխութիւններով, պահպանուեց մինչեւ 1917ը:

Ամփոփելով աշխատանքի այս հատուածը՝ կարող ենք վստահօրէն նշել, որ հայ ժողովրդի ձեւաւորումից սկսած միշտ Արցախը եղել է բուն հայկական տարածք, ընդ որում՝ Հայաս-

9 МИКАЕЛЯН, В., Нагорный Карабах в 1918-1923гг.- Сборник документов и материалов, Ереван 1992, 12-13:

տանը, ընկնելով այլեւայլ օտար տիրապետութիւնների տակ, Արցախը հայկական այն շրջաններից մէկն էր, որոնք հիմնականում պահպանում էին իրենց կիսանկախ վիճակը: Գարական Ռուսաստանի այն քաղաքականութիւնը, որով Անդրկովկասը բաժանուէց վարչական շրջանների՝ տարածքների էթնիկական կազմը հաշուի չառնելով, յետագայում դարձաւ նորածին «Ադրբեջան» պետութեան հիմնական կռուաններից մեկը Արցախն իր կազմի մէջ մտցնելու գործում, քանի որ, ինչպէս նշուեց, «Ադրբեջանը» հռչակեց իր անկախութիւնը ցարական Ռուսաստանի Բաքուի եւ Ելիզաւետպոլի նահանգների տարածքներում, իսկ Արցախը մտցուել էր Ելիզաւետպոլի նահանգի վարչական տարածքի մէջ:

Ինչպէս յայտնի է, ցարական Ռուսաստանում վարչատարածքային բաժանումը կատարւում էր ոչ էթնիկ յատկանիշներով: Մինչեւ 1918ի մայիսի աւարտը, այսինքն՝ մինչեւ Անդրկովկասեան սեյմի արձակումը, եւ անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների հռչակումը Ղարաբաղը մտնում էր Ելիզաւետպոլի նահանգի կազմի մէջ, այնուհետեւ Ադրբեջանի կառավարութիւնն այս պայմաններում յայտարարեց Բաքուի եւ Ելիզաւետպոլի նահանգները նորաստեղծ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան կազմի մէջ մտցնելու մասին: Ադրբեջանն այդ ակտով ձգտում էր իրեն ամրագրել Հայաստանի պատմական տարածքները՝ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, որտեղ գերակշռում էր հայ բնակչութիւնը:

Սակայն Լեռնային Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ժողովուրդը հրաժարուեց ճանաչել Ադրբեջանի Հանրապետութեան իրաւասութիւնը: Այստեղ իշխանութիւնը իրենց ձեռքը վերցրին հայկական ազգային նահանգային խորհուրդները, որոնք էլ կազմակերպեցին եւ գլխաւորեցին Ադրբեջանի դէմ ուղղուած պայքարը: 1920ի ապրիլի 25ին կայացաւ Ղարաբաղի հայերի թիւով իններորդ համագումարը, որը Լեռնային Ղարաբաղը հռչակեց Հայաստանի անքակտելի մասը¹⁰:

Անդրկովկասի երեք ազգային պետութիւնների սահմանների որոշման եւ կազմաւորման նախնական շրջանում Լեռնային Ղարաբաղը չի եղել Ադրբեջանի կազմում: 1918ի մայիսի վերջից մինչեւ 1920ի Ապրիլ, այսինքն՝ մինչեւ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանութեան հաստատումը, Լեռնային Ղարաբաղը եղել է անկախ:

1920 թուականի Յունիսից արցախահայութիւնը պայքարի ելաւ յանուն իր անկախութեան, որ նոյն տարուայ աշնանը վերածեց համաժողովրդական հզօր ապստամբութեան: 1921ի Յունուարից Լեռնային Ղարաբաղը կրկին ազատ էր եւ անկախ: Ադրբեջանի կառավարութիւնը, ղարաբաղցի հայերի ազատագրական պայքարը ներկայացնելով որպէս հակախորհրդային շարժում, Կարմիր բանակի զօրամասերի օգնութեամբ կարողացաւ ճնշել այն 1921ի Ապրիլի վերջին: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական հանրապետութեան հռչակման յաջորդ օրն իսկ, Ադրբեջանի յեղկոմը 1920ի Նոյեմբերի 30ին ընդունեց Հայաստանի յեղկոմին ուղղուած մի պաշտօնական ուղերձ, որտեղ ասուում է.

«Ադրբեջանի բանուորա-գիւղացիական կառավարութիւնը, ստանալով ապստամբած գիւղացիութեան անունից Հայաստանում Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան հռչակման մասին հաղորդումը, ողջունում է եղբայրական ժողովրդի յաղթանակը: Այսօրուանից չեղեալ են յայտարարուում Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ եղած սահմանները: Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը եւ Նախիջևանը ճանաչուում են Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան բաղկացուցիչ մասը:

Կեցցէ՛ Խորհրդային Հայաստանի եւ Ադրբեջանի բանուորների ու գիւղացիների եղբայրութիւնն ու դաշինքը:

Ադրբեջանի Յեղկոմի նախագահ՝ Ն. Նարիմանով

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար՝ Հոսէյնով»¹¹:

Դեկտեմբերի 1ին այս հեռագիրը Բաքուի Խորհրդի հանդիսաւոր նիստում ներկայացուեց իբրեւ հռչակագիր: Սակայն Նարիմանովը Դեկտեմբերի 2ին այն հրապարակեց մէկ այլ խմբագրմամբ. «Զանգեզուրի եւ Նախիջևանի նահանգների տարածքները Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասն են, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի աշխատաւոր գիւղացիութեանը տրւում է ինքնորոշման լրիւ իրաւունք»: Մտցնելով այդ փոփոխութիւնը՝ Նարիմանովը իր համար հիմք ստեղծեց Նոյեմբերի 30ին ընդունուած որոշումից յետագայում հրաժարուելու համար:

Բոլշեւիկեան գաղափարախօսութեան տարածման եւ յեղափոխութիւնների արտահանման գործում Ռուսաստանը մեծապէս

11 ГУЛИЕВА, Д., К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925: Документы и материалы, Баку 1989, 95-96.

կարեւորում էր Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի դերը եւ, հետեւաբար, հաշուի առաւ Նարիմանովի որոշումը¹²:

1921ի յուլիսի 4ին տեղի ունեցաւ Կովբիւրոյի պլենումի նիստը, որտեղ ընդունուեց հետեւեալ որոշումը. «Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Հայաստանի ԽՍՀ կազմի մէջ», իսկ ազգերի ինքնորոշման իրաւունքի ձեւական ապահովման նպատակով Կովկասեան բիւրոն որոշեց ճանաչել նաեւ Լեռնային Ղարաբաղում հանրաքուէ անցկացնելու անհրաժեշտութիւնը:

Ադրբեջանի Յեղկոմի նախագահ Նարիմանովը, դէմ լինելով թէ՛ Հայաստանին Լեռնային Ղարաբաղի միացմանը, թէ՛ հանրաքուէի անցկացմանը, Յուլիսի 4ի նիստում առաջարկում է, որ խնդրի քննարկումը վերջնական լուծման համար տեղափոխել ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ՝ պատճառաբանելով, որ Ղարաբաղի հարցը կարեւոր նշանակութիւն ունի Ադրբեջանի համար: Այդ յայտարարութիւնից յետոյ Կովբիւրոն որոշում է հարցի քննարկումը տեղափոխել ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ:

Սակայն հարցի քննարկումը Մոսկուա փոխադրելու փոխարէն Յուլիսի 5ին հրաւիրուում է Կովբիւրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, որտեղ Ստալինի ճնշման ներքոյ որոշուում է. «Լեռնային Ղարաբաղը թողնել ԱդրԽՍՀ սահմաններում, նրան ընձեռելով մարզային լայն ինքնավարութիւն՝ Շուշի քաղաքում վարչական կենտրոնով»¹³:

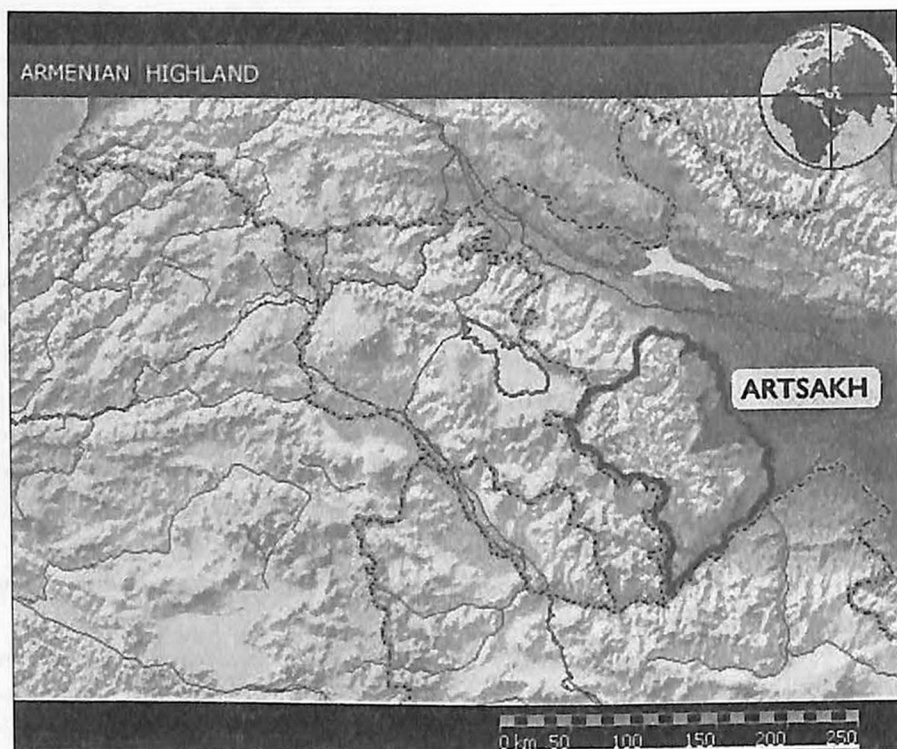
Ընդամին, միայն Շահումեանի շրջանը պահպանուեց իբրեւ առանձին վարչական միաւոր, իսկ մնացած հայաբնակ տարածքները բազմիցս վերաձեւուեցին եւ 1988ին մտնում էին Խանլարի, Գետաբեկի, Շամխորի շրջանների կազմի մէջ: Աւելին, ԼՂԻՄի հիւսիսարեւմտեան սահմանը որոշելիս, Լաչինի եւ Քելբաջարի (Քարվաճառ) շրջանների բռնազաւթման միջոցով բացառուեց Հայաստանի հետ մարզի անմիջական շփման ամէն մի հնարաւորութիւն: Ուշագրաւ է, որ ԼՂԻՄի ստեղծման առաջին տարիներին ԼՂԻՄը սահման ունէր Խորհրդային Հայաստանի հետ:

Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզի գտնուելու ամբողջ ժամանակահատուածում այդ հանրապետութեան ղեկավարութիւնը կանոնաւոր եւ հետեւողա-

12 ՄԱՆԱՍԵԱՆ, Ա., Ղարաբաղեան Հակամարտութիւնը հայոց քաղաքական գիտակցութեան հայելիում, Երեւան 2003, 112:

13 ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ, Բ., Արցախի պատմութիւնը. Սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան 1992, 200-250:

կանօրէն ոտնահարել է հայ բնակչութեան իրաւունքներն ու շահերը: ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինների առջեւ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը բարձրացնելու փորձեր են ձեռնարկուել նաեւ յետպատերազմեան տարիներին¹⁴:

Նկար 3. 1926ի ԼՂԻՄի սահմաններ խորհրդային Հայաստանի հետ¹⁵

Ղարաբաղեան շարժման նոր փուլը մի իւրատեսակ հանրաքուէով սկիզբ առաւ 1987ի երկրորդ կէսերից: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութեան զանգուածային հարցման արդիւնքում Հայաստանի հետ ԼՂԻՄի վերամիաւորումը պաշտպանող դիմումի տակ ստորագրեց աւելի քան 80 հազար մարդ: Հէնց այդ հանրաքուէն հիմք դարձաւ, որ ժողովրդական պատգամաւորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի նստաշրջանը 1988ի

14 ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ, Հ., Մարտնչող Արցախ 1917-2000, Գիրք Ա, 240-262:

15 http://www.nkrusa.org/country_profile/geography.shtml

Փետրոսարի 20ին դիմի **ԽՍՀՄ Գերագոյն խորհրդին՝ մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս բերելու եւ Հայկական ԽՍՀ կազմ մտցնելու միջնորդագրով:**

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեան զարգացման դինամիկան 1988ից ցայսօր

1988ին հայ ժողովուրդը միասնաբար ոտքի էր կանգնել պատմական անարդարութիւնը վերացնելու եւ Արցախը Մայր հայրենիքի հետ վերամիաւորելու նպատակով: Շուրջ 70 տարի ծխացող հարցը կրկին իր արծարծումը գտաւ՝ կապուած ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխաւոր քարտուղար Մ. Գորբաչովի հռչակած եւ ԽՍՀՄում քաղաքական վարչակարգի ազատականացման սկիզբը դրած վերակառուցման քաղաքականութեան հետ, ինչը ժողովրդի կողմից ընկալուեց իբրեւ անցեալի սխալները շտկելու հնարաւորութիւն: Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչութեան մէջ եւս ծնուեց այն յոյսը, թէ հիմնահարցը կարող է ժողովրդավարական լուծում ստանալ, եւ ազգամիջեան յարաբերութիւններում գործնական կիրառում կը գտնեն միջազգային իրաւական նորմերը:

Օգտուելով երկրի բարձրագոյն քաղաքական մարմնի անվճռական դիրքորոշումից՝ Ադրբեջանի կոմունիստական իշխանութիւնները երկու ժողովուրդների պատմութիւնը կեղծելու եւ զանգուածային լրատուամիջոցներով ազգայնական հիստերիա հրահրելու ճանապարհով, խաղաղ լուծում պահանջող հարցը տեղափոխեցին ազգամիջեան հակամարտութեան հարթութիւն: 1988ի Փետրոսարի 22ին ԼՂԻՄին սահմանակից Ադդամի շրջանից դէպի Ստեփանակերտ շարժուեց մի բազմահազարանոց ամբոխ՝ «ԼՂԻՄում կարգուկանոն հաստատելու համար»: Արիւնահեղութիւնը մեծ դժուարութեամբ յաջողուեց կանխել:

Լեռնային Ղարաբաղից հարիւրաւոր կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ գտնուող ադրբեջանական Սումգայիթ քաղաքում 1988ի Փետրոսարի 27-29 տեղի ունեցած հայերի զանգուածային ջարդերն ու սպանութիւնները դարձան դարաբաղեան հիմնահարցի հաւանական արդարացի լուծման շրջափակման՝ պաշտօնական Բաքուի քաղաքականութեան շարունակութիւնը:

Հաշուի առնելով ստեղծուած բարդ իրավիճակը՝ 1989ի Յունուարի 20ից ԽՍՀՄում առաջին անգամ ԼՂԻՄում մտցուեց կառավարման յատուկ ձեւ: Կազմաւորուեց Լեռնային Ղարաբաղի

ինքնավար Մարզի Ցատուկ կառավարման կոմիտե՝ *ԽՄԿԿ* կենտրոնի բաժնի վարիչ Ա. Վոլսկու նախագահությամբ¹⁶ :

1989ի Դեկտեմբերի 1ին Հայկական *ԽՍՀ* Գերագույն խորհուրդը եւ *ԼՂԻՄ*ի Ազգային խորհուրդը, «հիմնուելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքների վրայ եւ արձագանգելով հայ ժողովրդի՝ բռնությունների տարանջատում երկու հատուածների վերամիաւորման օրինական ձգտմանը», համատեղ նիստում ընդունեցին որոշում Հայկական *ԽՍՀ* եւ *Լեռնային Ղարաբաղի վերամիաւորման մասին*: Անյապաղ հետեւեց Ադրբեջանի ղեկավարութեան արձագանգը. սկիզբ առաւ սադրիչ գործողութիւնների մի նոր ալիք՝ օգտագործելով ադրբեջանական իշխանութիւնների ազդեցութեան ներքոյ գտնուող յատուկ շրջանի պարէտատուներ եւ *ԽՍՀՄ* ներքին զօրքերին:

Օգտուելով *Խորհրդային Միութեան* եւ միջազգային իրաւունքի ընձեռած հնարաւորութիւններից՝ *Լեռնային Ղարաբաղի* հայ բնակչութիւնը սկսեց ազգային ինքնորոշման գործընթաց, որի արդիւնքում ձեւաւորուեց *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւնը*: Ժամանակին գործող բոլոր օրէնքների համաձայն՝ Արցախում կազմակերպուեց հանրաքուէ, որի ընթացքում տեղի բնակչութեան 99,86 տոկոսը կողմ քուէարկեց *Խորհրդային կայսրութեան կազմից դուրս գալու օգտին*: Սակայն արցախցիների այդ իրաւական գործողութիւնները անընդունելի եղան նոյն *ԽՍՀՄ*ի կազմից նոր դուրս եկած Ադրբեջանի Հանրապետութեան համար, որի ղեկավարութիւնը փորձեց ռազմական ճանապարհով նորից նուաճել *Լեռնային Ղարաբաղը*:

1991ին Ղարաբաղեան պատերազմը ռազմական գործողութիւնների առաւել ակտիւ փուլ մտաւ, որի արդիւնքում *Լեռնային Ղարաբաղի* զինուած ուժերին յաջողուեց իրենց վերահսկողութեան տակ վերցնել պատմական Արցախի շրջանների գերակայ մասը: Պէտք է նշել, որ չնայած ողջ պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանական բանակի կրած ծանր պարտութիւններին, 1994ի Յունուարին ադրբեջանական ղեկավարութիւնը սկսեց լայնածաւալ ռազմական գործողութիւններ Ղարաբաղի հիւսիսում, ինչի արդիւնքում կարողացան իրենց վերահսկողութեան տակ վերցնել Քարվաճառի որոշ տարածքներ: Այս փաստը ամենախոստուն վկայութիւնն է այն հանգամանքի, որ Բաքուում որոշել էին ջանք ու եռանդ չխնայել Արցախի հայերի ազատագրական պայքարը խեղ-

16 ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ, Բ., ամդ., 239-250:

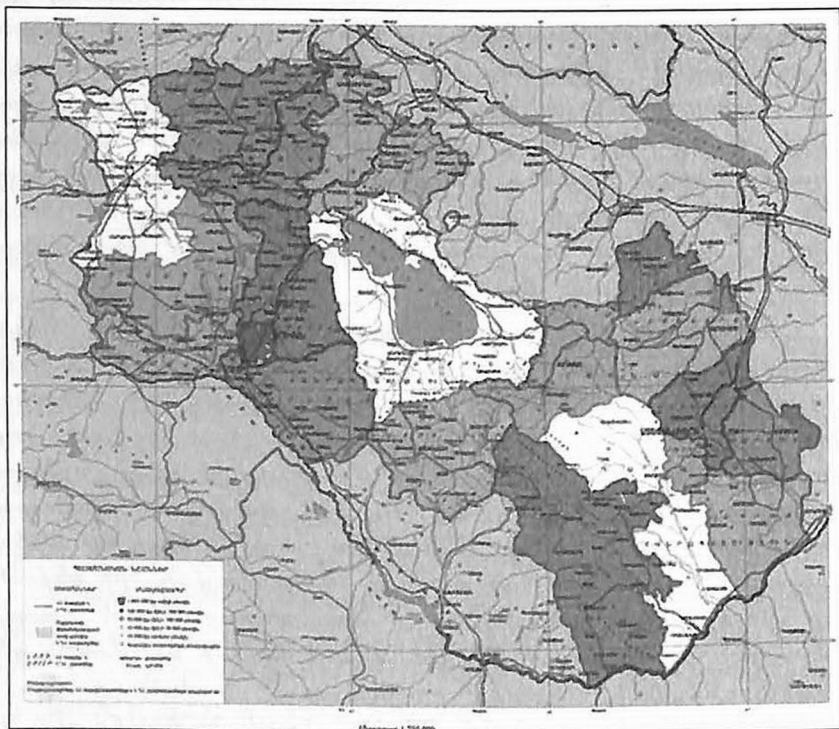
ինքնավար Մարզի Յատուկ կառավարման կոմիտե՝ ԽՄԿԿ Կենտրոնի բաժնի վարիչ Ա. Վոլսկու նախագահութեամբ¹⁶ :

1989ի Դեկտեմբերի 1ին Հայկական ԽՍՀ Գերագոյն խորհուրդը եւ ԼՂԻՄի Ազգային խորհուրդը, «Հիմնուելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքների վրայ եւ արձագանգելով հայ ժողովրդի՝ բռնութեամբ տարանջատուած երկու հատուածների վերամիաւորման օրինական ձգտմանը», համատեղ նիստում ընդունեցին որոշում Հայկական ԽՍՀ եւ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիաւորման մասին: Անյապաղ հետեւեց Ադրբեջանի ղեկավարութեան արձագանգը. սկիզբ առաւ սադրիչ գործողութիւնների մի նոր ալիք՝ օգտագործելով ադրբեջանական իշխանութիւնների ազդեցութեան ներքոյ գտնուող յատուկ շրջանի պարէտատուներ եւ ԽՍՀՄ ներքին զօրքերին:

Օգտուելով Խորհրդային Միութեան եւ միջազգային իրաւունքի ընձեռած հնարաւորութիւններից՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչութիւնը սկսեց ազգային ինքնորոշման գործընթաց, որի արդիւնքում ձեւաւորուեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւնը: Ժամանակին գործող բոլոր օրէնքների համաձայն՝ Արցախում կազմակերպուեց հանրաքուէ, որի ընթացքում տեղի բնակչութեան 99,86 տոկոսը կողմ քուէարկեց Խորհրդային կայսրութեան կազմից դուրս գալու օգտին: Սակայն արցախցիների այդ իրաւական գործողութիւնները անընդունելի եղան նոյն ԽՍՀՄի կազմից նոր դուրս եկած Ադրբեջանի Հանրապետութեան համար, որի ղեկավարութիւնը փորձեց ռազմական ճանապարհով նորից նուաճել Լեռնային Ղարաբաղը:

1991ին Ղարաբաղեան պատերազմը ռազմական գործողութիւնների առաւել ակտիւ փուլ մտաւ, որի արդիւնքում Լեռնային Ղարաբաղի զինուած ուժերին յաջողուեց իրենց վերահսկողութեան տակ վերցնել պատմական Արցախի շրջանների գերակայ մասը: Պէտք է նշել, որ չնայած ողջ պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանական բանակի կրած ծանր պարտութիւններին, 1994ի Յունուարին ադրբեջանական ղեկավարութիւնը սկսեց լայնածաւալ ռազմական գործողութիւններ Ղարաբաղի հիւսիսում, ինչի արդիւնքում կարողացան իրենց վերահսկողութեան տակ վերցնել Քարվաճառի որոշ տարածքներ: Այս փաստը ամենախօսուէն վկայութիւնն է այն հանգամանքի, որ Բաքուում որոշել էին ջանք ու եռանդ չխնայել Արցախի հայերի ազատագրական պայքարը խեղ-

Սակայն Մոսկուայի վերոնշեալ արձանագրութիւնը ստորագրելուց մի քանի օր անց Բաքուն հրաժարուեց կատարել իր պարտաւորութիւնները: Դա պայմանաւորուած էր Ադրբեջանի նախագահի՝ Թուրքիա եւ Մեծ Բրիտանիա կատարած յաջողուած այցերով, որոնց ընթացքում ստորագրուել էին մի շարք փաստաթղթեր, ինչի արդիւնքում Ադրբեջանը կը ստանար բաւական մեծ աջակցութիւն այս երկրների կողմից եւ դրա դիմաց կվճարէր կասպիական էներգետիկ պաշարների շահագործման շահաւէտ «պայմաններով»¹⁹:

Նկար 4.

ԱՊՀ երկրների Միջխորհրդարանական ժողովի, Ղրղըզստանի խորհրդարանի եւ Ռուսաստանի ԱԳՆի նախաձեռնութեամբ 1994-ի Մայիսի 3-5ը Բիշկեքէկում տեղի ունեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան, Ադրբեջանի եւ ԼՂՀի խորհրդարանական

19 МИРЗАДЕ, Л., Нагорно-карабахский конфликт и альтернативные пути его разрешения, "Исторические науки", Москва 2010, № 6, 57-64.

պատուիրակութիւնների հանդիպում: Հայաստանի պատուիրակութեան ղեկավարն էր Խորհրդարանի նախագահ Բաբկէն Արարքեցեանը, ԼՂՀինը՝ Գերագոյն Խորհրդի նախագահի տեղակալ Կարէն Բաբուրեանը, ԱՀինը՝ Միլլի Մէջլիսի նախագահի տեղակալ Աֆիյադդին Գալիլովը: Այս հանդիպման ընթացքում կնքուելիք արձանագրութեան նախագիծը Վ. Կազիմիրովը նախապատրաստել էր դեռ Մոսկուայում: Նախագծում խօսւում էր 1994ի Ապրիլի 15ի ԱՊՀ երկրների նախագահների յայտարարութեանը սատարելու մասին, ինչպէս նաեւ իւրայատուկ կոչ էր հակամարտող կողմերին 1994ի Մայիսի 8ի լոյս 9ի դիշերը դադարեցնել կրակը, եւ, հիմնուելով 1994ի Փետրուարի 18ի արձանագրութեան վրայ, իրաւաբանական համաձայնութեան ստորագրման միջոցով ամրապնդել ռազմական գործողութիւնների դադարեցումը: ԱՊՀ երկրների Խորհրդարանների կողմից կար նաեւ առաջարկ Համագործակցութեան խաղաղապահ ուժերի ստեղծման հնարաւորութեան մասին:

Սակայն ադրբեջանական կողմը սկզբից չհամաձայնեց ստորագրել փաստաթուղթը եւ միայն Ադրբեջանի ղեկավարութեան հետ երկարատեւ բանակցութիւններից եւ նրանց առաջարկով որոշակի ձեւական փոփոխութիւններից յետոյ ստորագրեց այն: Ադրբեջանի Խորհրդարանի նախագահ Ռ. Գուլիեւի ստորագրութիւնից յետոյ միայն հաստատուեց արիւնհանգեղութիւնը դադարեցնելու կոնֆլիկտի բոլոր կողմերի պատրաստակամութիւնը:

Ադրբեջանի ղեկավարութիւնը եւ անձամբ Հ. Ալիեւը վերջապէս հրաժարուեցին ուժի եւ զէնքի միջոցով կոնֆլիկտը լուծելուց եւ այն տեղափոխեցին քաղաքական եւ դիւանագիտական դաշտ:

Մի քանի հանգամանքներ, որոնք ստիպեցին Ալիեւին դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները.

1. Բաքուում արդէն գիտակցում էին, որ բանակի բարոյական եւ ֆիզիկական ամբողջական տարրալուծման պայմաններում խնդրի լուծման ուժային մեթոդն անհեռանկարային է եւ աւելի շուտ կը յանգեցնի լուրջ պարտութիւնների, քան յաջողութիւնների,

2. ԼՂՀ բանակն արդէն շարժուել էր դէպի հիւսիս, եւ կար Գանձակը կորցնելու վտանգ, ինչը իսկական աղէտ կը լինէր Ադրբեջանի եւ անձամբ Հ. Ալիեւի համար՝ վտանգի տակ դնելով

ներա իշխանութիւնը՝ դրանից բխող բոլոր հետեւանքներով հանդերձ,

3. Ալիեւը քաջ գիտակցում էր, որ իր նաւթային դիւանագիտութիւնը սպասուելիք արդիւնքների չէր բերի, քանի որ ոչ մի կազմակերպութիւն ներդրումներ չէր անի մի երկրում, որտեղ ռազմական գործողութիւններ էին ընթանում,

4. տարածաշրջանում աւելի ու աւելի էր ուժեղանում գերտէրութիւնների ազդեցութիւնը, որոնք, ելնելով իրենց տնտեսական եւ քաղաքական շահերից, շահագրգռուած էին խաղաղութեան հաստատման մէջ:

Մայիսի 19ին Վիեննայում տեղի ունեցաւ ԵԱՀԿ Մշտական Կոմիտէի 20րդ (Ի.) նիստը, որտեղ կողմերը եկան այն եզրակացութեան, որ տարածաշրջանում խաղաղութեան պահպանման համար պէտք է պատասխանատուութիւն կրեն բոլոր երկրները, այդ թւում նաեւ՝ Ռուսաստանը: Ընդունուած հռչակագրում ԵԱՀԿի Մշտական յանձնաժողովը ողջունում էր հաստատուած հրադադարը եւ կողմերի պատրաստակամութիւնը՝ կնքելու վերջնական պայմանաւորուածութիւն խաղաղութիւն հաստատելու ուղղութեամբ, նաեւ նշում էր ԵԱՀԿ դիտորդների տեղաբաշխման մասին՝ խաղաղութեան հաստատումից 3 օրուայ ընթացքում²⁰:

Այս գործընթացն ամրապնդելու գործում մեծ դեր ունեցան յուլիսի վերջին ՀՀ այն ժամանակ պաշտպանութեան նախարար Սերժ Սարգսեանի, ԱՀ պաշտպանութեան նախարար Մ. Մամեդովի եւ ԼՂՀ բանակի հրամանատար Ս. Բաբայեանի ուղարկած համատեղ նամակը՝ Ռուսաստանի ԱԳՆին եւ ՊՆին, նաեւ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի նախագահ Եան էլիասոնին, Ռուսաստանի նախագահի ներկայացուցիչ Վ. Կազիմիրովին: Այս նամակի հեղինակները արտայայտում էին իրենց կամքը շարունակել պահպանել Մայիսին հաստատուած զինադադարը: Այսպիսով 1994ի Մայիսի 12ին հաստատուած զինադադարը պահպանում է առայսօր:

Հրադադարի հաստատումից ի վեր, երկու երկրների նախագահների մակարդակներով խնդրի կարգաւորման համար, տարբեր երկրների միջնորդութեամբ տեղի են ունեցել բազմաթիւ հանդիպումներ: Ճիշտ է, որոշակիօրէն դրական փոփոխութիւններ նկատելի են, սակայն երկու երկրների սահմանին տակաւին

20 CSCE Documents, 20th Plenary Meeting of the Permanent Committee of the CSCE, 19 May 1994, in QSCE Documents (1973-1997).

շարունակում են կրակոցները, ինչի հետեւանքով նորանոր գոհեր են լինում:

Արցախի հիմնահարցում կարեւորագոյն տեղ է զբաղեցնում Արցախի, հետեւաբար, նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան ռազմաստրատեգիական ու աշխարհաքաղաքական անվտանգութեան ապահովումը, որտեղ իր գլխաւոր մասնաբաժինն ունի ազատագրուած տարածքը:

Գաղտնիք չէ, որ տարածաշրջանում Հայաստանի ազգային անվտանգութեանը առաջին հերթին սպառնում են թուրքիան եւ Ադրբեջանը: Դրանից ելնելով՝ հակիրճ ներկայացնենք այդ երկու երկրների արտաքին քաղաքականութեան առաջնահերթ ռազմավարական խնդիրները, որոնք անմիջականօրէն հարուածում են Հայաստանի ազգային անվտանգութեանն ու հայ ժողովրդի գոյութեանը: Նախեւառաջ նշենք, որ թուրքիայի համար կարեւոր է ամրապնդել իր դիրքերը Կովկասեան ու Միջինասիական աշխարհառազմավարական տարածաշրջանում: Անկարայի՝ այս նպատակին հասնելու գլխաւոր միջոցներից է թուրքախօս յետսովետական հինգ պետութիւնների՝ Ադրբեջանի, Ղրղզստանի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, թուրքմենստանի հետ տնտեսական-քաղաքական յարաբերութիւնների խորացումը, հնարաւորութեան դէպքում ընդհուպ միջպետական քաղաքական-ռազմական միութեան ստեղծումը, թէպէտ Ադրբեջանի հետ արդէն իսկ կայ բաւական ամրակուռ ռազմական համագործակցութիւն: Իսկ ահա վերջերս ձեւաւորուած ադրբեջանական պետութեան ռազմավարական քաղաքականութեան առաջնահերթ խնդիրներից է՝

- նախեւառաջ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան որպէս այդպիսին չկայանալը,
- ԼՂՀ եւ ՀՀ ազգային անվտանգութեան համար ազատագրուած եօթ շրջանների յանձնումը իրենց, ռազմական տեխնիկա ու զինամթերք կուտակելը,
- իրենց համար բարենպաստ պայմաններում պատերազմ վերսկսել ու առաւելութիւն ստանալ,
- ապահովել սակաւաթիւ բնակչութիւն ունեցող եւ գլխաւորապէս Հայաստանով ու Իրանով շրջափակուած, 1921ին անարդար կերպով Ադրբեջանական ԽՍՀին յանձնուած Նախիջեւանի շրջանի ռազմական ու տնտեսական անվտանգութիւնը:

Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարական խնդիրն է նախեալապես ղեկավարել ադրբեջանա-թուրքական ճնշումներին, տեղեկատվական, դիվանագիտական, ռազմական դաշտերում տեղի ունեցող պարբերական հարուածներին: Ապահովել Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի տարածքային ամբողջականությունն ու բնակչության անվտանգությունը: Արդեն մէկ հարկւրամեակից աւելի ձգտող այս հակամարտության առանցքում ընկած է մի կողմից՝ «հայկական սեպը» վերացնելու թուրքիայի ու Ադրբեջանի նպատակը, միւս կողմից՝ դրան հակադրող Հայաստանի գոյապայքարը: Ուստի՝ խօսքը ոչ թէ սոսկ Արցախի, այլ նոյն չափով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության մասին է: Ղարաբաղեան հակամարտութիւնը վերաբերում է Հայաստանի (ներառեալ Արցախի) գոյութեանը՝ լինել թէ չլինելուն: Արցախեան ազատամարտը ոչ միայն արցախահայութեան ազատագրութեան համար մղուած պատերազմ էր, այլ դրանից էլ առաւել՝ միակ հնարաւորութիւնն էր Սիւնիքը պաշտպանելու եւ Հայաստանը թուրք-ադրբեջանական գերիշխանութիւնից փրկելու համար: Միմիայն շնորհիւ Ղարաբաղեան ազատամարտի, մենք կարողացանք տօնել փայլուն յաղթանակ եւ ամրացնել Հայաստանի ռազմական անվտանգութիւնը:

Սակայն, սրանով հանդերձ՝ ներկայումս Հայաստանի ռազմավարական ընդհանուր դրութիւնը մնում է ծանր: Շարունակւում է թուրք-ադրբեջանական շրջափակումը: Ադրբեջանը վերագրինում ու վարժեցնում է իր բանակը՝ նոր պատերազմ սկսելու եւ յաղթանակելու յոյսով: 2004ին այդ երկիրը զինուած ուժերին 175 միլիոն դոլար է յատկացրել, իսկ 2011ին այդ գումարը հասել է արդեն 3.1-3.3 միլիարդ դոլարի, ինչը հաւասար է պետական զամբիւղի 20 տոկոսին: Այնուամենայնիւ, ըստ վերլուծաբանների, թէպէտ Ադրբեջանը բանակին փոխանցում է շատ միջոցներ, դրանք արդիւնաւէտ կերպով չեն տնօրինւում, քանի որ չնայած այդ յատկացումներին՝ զինուած ուժերի իրական մարտունակութիւնը տպաւորիչ չէ²¹:

Թուրքիան աջակցում է Ադրբեջանին բոլոր բնագաւառներում՝ դիվանագիտական, քարոզչական, տնտեսական, հետախուզական եւ ռազմական: Հարցի չլուծմանը նպաստում է նաեւ այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանի քաղաքական վերնախաւի, եւ ան-

21 Oxford Analytica-ի փոքագէտների կողմից արուած հետազոտութիւնը՝ <http://www.azatutyun.am/content/article/24330274.html>

ճամբ նախագահ ի. Ալիեւը, սեփական իշխանութիւնը պահելու ակնկալիքով, օրըստօրէ աւելացնում է ռազմական բիւջէն, ինչն էլ երաշխիք է բանակի հզօրացմանը եւ, հետեւաբար, իշխանութեան շարունակականութեանը:

Ոչ վաղ անցեալում հայ ժողովուրդն իր մաշկի վրայ զգաց տնտեսական եւ ընդհանրապէս ազգային անվտանգութեան լուրջ պակաս. մենք 1990ականների սկզբին, գրեթէ ամբողջովին մեկուսացած դրսի աշխարհից, մաքառում էինք ազգային գոյապահպանութեան համար: Քանի որ դրանից առաջ մեր տնտեսութիւնը կախման մէջ էր արտաքին տնտեսութիւններից (մասնաւորապէս՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետութիւնների), այդ տարիներին կոմունիկացիաների փակ լինելը կաթուածահար արեց հայկական տնտեսութիւնը: Նշենք, որ հայկական տնտեսութիւն ասելով՝ նկատի ունենք ՀՀ եւ ԼՂՀ տնտեսութիւնները, քանի որ դրանք անբաժանելի են եւ գտնւում են մէկ անվտանգութեան համակարգի մէջ: Այսպիսով, 1990ականների եւ սովի տարիներից մենք պարտաւոր ենք դասեր քաղել՝ ապահովելու մեր տնտեսական անվտանգութիւնը, ինչի միակ ուղին ինքնաբաւութիւնն է: Որքան բարձր է երկրի տնտեսական ինքնաբաւութեան մակարդակը, այնքան բարձր է տնտեսական անվտանգութեան աստիճանը, սակայն, բնականաբար, գործնականում դժուար է պատկերացնել ամբողջովին ինքնաբաւ տնտեսութիւն: Միեւնոյն ժամանակ պէտք է ձգտել առաւելագոյն անկախութեան ու ինքնաբաւութեան գոնէ տնտեսութեան ռազմավարական նշանակութիւն ունեցող ճիւղերում, մեր խորին համոզմամբ ինչպիսիք են՝ պարենային, ջրային ու էներգետիկ անվտանգութիւնը:

1988ից սկսած Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի շուրջ թէ՛ ադրբեջանական եւ թէ՛ հայկական կողմից իրականացւում են տարատեսակ քարոզչութիւն եւ հակաքարոզչութիւն: Այսօր խիստ անհրաժեշտ է վերլուծել ու գնահատել ադրբեջանական կողմի՝ առանձին ուղղութիւններով տարուող քարոզչական աշխատանքների առանձնայատկութիւնները, դրանց կիրառման մեխանիզմները, աղբիւրներն ու գրանցուած արդիւնքները:

Ղարաբաղեան շարժման սկզբից եւեթ ձեռնամուխ լինելով հայկական կողմի օրինական պահանջատիրութիւնը չէզոքացնելուն եւ որդեգրելով հակառակ պահանջատիրութեամբ հանդէս գալու քաղաքականութիւնը՝ պաշտօնական Բաքուն հետեւողականօրէն փորձում է Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ ԼՂՀն վարկաբեկելու եղանակով ամրացնել իր դիրքերը Ղարաբաղեան

հիմնախնդրի շուրջ միջազգային հանրութեան կարծիքի ձեւա-
ւորման գործընթացում: Օրինակ՝ հայ-ադրբեջանական հակա-
մարտութեան նախաձեռնող երկիրը՝ Ադրբեջանի Հանրապետու-
թիւնը, ձեռնարկում է քարոզչական եւ հակաքարոզչական տար-
բեր միջոցներ սեփական տեսակէտներն ամրագրելու, պատերազ-
մի դաշտում կրած պարտութիւնը տեղեկատուական դաշտում
յաղթանակի վերածելու նպատակով²²:

Ներկայումս ադրբեջանական կողմի քարոզչական ակտիվու-
թյունը ներառում է հետեւեալ ելակէտերը (որոնք մեծիմասամբ
չեն համապատասխանում իրականութեանը)․

1. Հայաստանը ագրեսիւ երկիր է, որ բռնազրաւել է
Ադրբեջանի տարածքի քսան տոկոսը, ինչի արդիւնքում մէկ
միլիոն ադրբեջանցի դարձել է փախստական,

2. Հայկական պետութեան ստեղծման բացառումը՝ վկա-
յակոչելով առաջնային ինքնորոշման սկզբունքը,

3. «Հայկական ահաբեկչութեան» ակտիւ լուսաբանումը եւ,
հետեւաբար, Ադրբեջանի՝ որպէս միջազգային ահաբեկչութեան
ցանցի համար հանգրուան-երկրի քողարկումը,

4. Հայաստանը՝ որպէս չրջափակման հետեւանքով քայքայ-
ուած տնտեսութիւն եւ կիսաքաղց բնակչութիւն ունեցող երկիր,
ներկայացնելը՝ հիմնականում ներքին քարոզչութեան նպատակով,

5. Հայկական բանակի հանդէպ ադրբեջանական բանակի
ռազմական գերազանցութեան տեսակէտի ամրագրմանն
ուղղուած ջանքեր,

6. Հայոց ցեղասպանութեան պատմական իրողութեան հեր-
քումը եւ այս ոլորտում թուրքական քարոզչութեան հետ մէկ-
տեղ տեսակէտների մշակում,

7. Հայերի կողմից ադրբեջանցիների «ցեղասպանութիւն»
իրականացնելու մտացածին տեսակէտի զարգացումը՝ երկրի ա-
ռաջին դէմքերի կողմից ընդունուած օրենսդրական ակտերի
միջոցով,

8. Ղարաբաղեան հակամարտութեան՝ որպէս կասպեան նափ-
թի եւ գազի պաշարների արտահանմանը խոչընդոտող եւ տա-
րածաշրջանի կայունությունը վտանգող գործոնի քարոզումը:

22 АРЕШЕВ, А., Карабахский конфликт: информационно-идеологические ас-
пекты, "Проблемы национальной стратегии", Москва 2009, № 1, 186-190.

Հակահայկական գրականութեան հրատարակմանն աջակցում են Ադրբեջանի պետական մարմինները, մասնաւորապէս՝ ադրբեջանական ԱԳՆ-ն: Դեռեւս 1994ի նա պատրաստել էր տեղեկագրեր՝ տարբեր միջազգային ատեաններում շրջանառութեան մէջ դնելու համար, որոնք զետեղուել են նաեւ առանձին գրքոյկում²³: Դրանք պարունակում են Հայոց պատմութեան խեղաթիւրուած մեկնաբանութիւններ, Ղարաբաղեան հիմնահարցի վերաբերեալ ադրբեջանական տեսակէտներ, ինչպէս նաեւ հայկական կողմի գործողութիւնները միակողմանի ներկայացնող նիւթեր: Գրքոյկն ուղարկուել է արտասահմանեան բազմաթիւ գրադարաններ:

Հայկական կողմի համար խիստ կարեւոր է ուրուագծել իր ելակէտերը քարոզչական եւ տեղեկատուական պատերազմներում, որոնք նուազ խոցելի եւ հիմնաւորուած պէտք է դարձնեն հիմնախնդիրը միջազգային հանրութեանը ներկայացնելու ընթացքում: Այս առումով կարելի է յիշատակել հետեւեալ կարեւոր քարոզչական ելակէտերը.

1. Ադրբեջանական պետութեան եւ ադրբեջանական ազգի ձեւաւորման ու վաղ անցեալը եւ պատմական ռեսուրսի սահմանափակուածութիւնը, Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ պատմական յաւակնութիւնների անհիմն լինելը, ԽՍՀՄ 1926ի մարդահամարում «ադրբեջանցի» ազգութեանը վերաբերող որեւէ յիշատակության բացակայութիւնը (կովկասեան թուրքեր անունով յայտնի էթնիկ հանրութիւնը ադրբեջանցի էթնանուամբ ի յայտ եկաւ 1930ական սկզբներից միայն: 1918-1920 Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութիւնը թուրքական բանակի կողմից ստեղծուած կազմաւորում էր, որ չունէր միջազգայնօրէն ճանաչուած սահմաններ եւ սկզբնական շրջանում գտնուում էր թուրքական վերահսկողութեան տակ: Թուրքական գործոնի ազդեցութեամբ այն խորհրդայնացուեց 1920 ապրիլին),

2. Լեռնային Ղարաբաղում հայկական էթնոսի բնակութեան մասին չէզոք աղբիւրների վկայութիւնների ներկայացումը եւ, որպէս հիմնաւորող փաստարկ, ադրբեջանական զեղծարարութիւնները հերքող փաստերի տրամադրումը,

23 The Aggression of the Republic of Armenia Against the Azerbaijani Republic, Baku 1994, http://www.angelfire.com/ct2/cityofwinds/aggression_of_armenia.htm

3. Ադրբեջանի ղեկավարութեան կողմից տասնամեակներ շարունակ էթնիկ փոքրամասնութիւնների նկատմամբ տարուող ուժացման քաղաքականութիւնը, որի հետեւանքով կտրուկ նուազել է այլազգիների տեսակարար կշիռը ադրբեջանական բնակչութեան կազմում,

4. Նախիջեւանի օրինակով ԼՂի հայութիւնը էթնիկ գոման ենթարկուելու ճակատագրի կանխատեսումը,

5. Հայկական յուշարձանների միտումնաւոր ոչնչացման փաստերի ներկայացումը՝ որպէս հայկական ինքնութեան ի սպառ բնաջնջման պաշտօնական փորձ,

6. Ղարաբաղեան հիմնահարցի վերաբացմանն ի պատասխան՝ ադրբեջանական կողմի բռնութիւնների եւ ջարդերի քաղաքականութեան որդեգրումը Սումգայիթում եւ Բաքուում՝ որպէս հայկական պահանջները չեզոքացնելուն ուղղուած քայլեր,

7. 1991ի ադրբեջանա-խորհրդային համատեղ ռազմական գործողութիւնների իրականացումը Լեռնային Ղարաբաղի հիւսիսային տարածքներից հայ բնակչութեանը վտարելու ուղղութեամբ («Օղակ» գործողութիւնը),

8. Միջազգային կառույցների, մասնաւորապէս՝ Եւրոպական խորհրդարանի եւ ԱՄՆ Սենատի ընդունած նախնական բանաձեւերի (1988-1989) բովանդակութեան ներկայացումը, որոնցով խորհրդային ղեկավարութեանը կոչ էր արւում յարգել ԼՂ հայ բնակչութեան ինքնորոշման իրաւունքը,

9. Ադրբեջանական կողմից իսլամական վարձկանների, մասնավորապէս՝ չեչէնների եւ աֆղանների ներգրաւումը հայկական ուժերի դէմ յարձակողական գործողութիւններում,

10. Ադրբեջանի տարածքում միջազգային ահաբեկչութեան ցանցի հանգրուանելու, 1998 եւ 2001 վաշինգտոնում եւ Նիւ Եորքում ԱՄՆ ղեսպանների դէմ իրականացուած ահաբեկչական գործողութիւններում ադրբեջանական հետքի առկայութեան փաստերի ներկայացումը,

11. Ղարաբաղեան հիմնահարցի հանգուցալուծման վերաբերեալ Ադրբեջանի նախագահների, պաշտօնատար այլ անձանց ու առաջնորդների ազդեւիւ յայտարարութիւնների ներկայացումը միջազգային ատեաններում՝ որպէս ադրբեջանական կողմից հակամարտութիւնը բռնի միջոցներով լուծելու առաջնային վկայութիւն,

12. Ադրբեջանում հակահայկական մոլուցքի սանձազերծումը եւ դրա պետական հովանաւորութիւնը առաջիկայում երկու ժողովուրդների անհամատեղելիութեան պարագայում վկայութիւնն ու ապացոյցն են,

13. Ադրբեջանի՝ որպէս տոտալիտար պետութեան (որտեղ իշխում են անձի պաշտամունքը եւ իշխանութեան փոխանցման ժառանգական սկզբունքը, եւ որտեղ անհամատեղելի են պետական համակարգն ու ժողովրդավարութիւնը) կազմում ԼՂՀ ենթակայությունն անհնար է:

Պէտք է նշել, որ մեր երկիրն այս քաղաքականութիւնն իրականացնում է առանց աշխատանքների ու մօտեցումների քիչ թէ շատ կենտրոնացուած եւ ուղղորդուած համադրման եւ համակարգման՝ մինչեւ օրս լիարժէքօրէն չօգտագործելով սփիւռքում առկայ ռեսուրսները եւ հայկական համայնքների հնարաւորութիւնները, ինչն ուղղակիօրէն օգնում է հակառակորդի առաջընթացին այս ոլորտում: Պէտք է արձանագրել, որ եթէ սկզբնական շրջանում հայկական կողմը հնարաւորին չափ այս հարցում ապահովել էր առաջընթաց արեւմտեան ՁԼՄներում եւ միջազգային կառավարական կազմակերպութիւնների մակարդակում, առաջ հակամարտութեան ռազմական փուլի ընթացքում եւ յատկապէս ադրբեջանական կողմից, այսպէս կոչուած, նաւթային լոբբինգի կիրառման արդիւնքում ներկայումս լուրջ խնդիր գոյութիւն ունի նոյնիսկ Հայաստանը ներկայացնելու առումով: Հայկական ազգայնական շարժման նկատմամբ մեծ մասամբ դրական մօտեցումները Արեւմուտքի քաղաքական շրջաններում եւ մամուլում կտրուկ փոխուել են՝ որոշակիօրէն նկատելի ադրբեջանամէտ երանգներ ստանալով: Ուստի, խիստ հրատապ է դառնում պետական եւ պետականամէտ քարոզչութեան համակարգում իրականացումն արտասահմանում՝ օգտագործելով համապատասխան ներուժը՝ միաժամանակ ուշադրութիւնից դուրս չըթողնելով նաեւ ներքին քարոզչութեան կարեւորութիւնը: ՀՀի եւ Արցախի դէմ տեղեկատուական եւ հոգեբանական պատերազմներ կիրառելու նպատակայարմարութեան մասին պարբերաբար անդրադարձ է լինում նաեւ ադրբեջանական մամուլում, ինչն էլ աւելի է խորացնում ադրբեջանական հասարակութեան բացասական վերաբերմունքը հայ ժողովրդի հանդէպ²⁴: Հետեւաբար, ա-

24 МАМЕДОВ ДЖ.- МАМЕДОВ М., Информационная война выходит на первой план, “Зеркало”, 22.05.2004.

մէն ինչ անել, օգտագործել բոլոր հայանպաստ գործօնները՝ հարցն ըստ արժանւոյն ներկայացնելու համար:

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել՝ Արցախը հայ ժողովրդի ծագման ու պատմական երթի հիմնական օրրաններից մէկն է եղել եւ միշտ կը մնայ հայաբնակ: Արցախը երբեւիցէ միայն վարչական առումով է ընդգրկուել ոչ հայկական վարչական միաւորի կազմի մէջ, ինչպէս եղաւ արաբական ու պարսկական տիրապետութիւնների ժամանակ: Ընդ որում՝ միշտ Արցախն ու Ուտիքը հանդէս էին գալիս միասնական եւ միեւնոյն պատմական բախտին էին արժանանում: Ունենալով կարեւորագոյն ռազմավարական դիրք ու աշխարհագրութիւն՝ ողջ պատմութեան ընթացքում այն եղել է տարածաշրջանը նուաճել ցանկացող բոլոր դերակատարների ուշադրութեան ու ռազմական հաշուարկների կիզակէտում, սակայն, բարեբախտաբար, շնորհիւ իր լեռնային բնութեան եւ բնակչութեան ազատատենչութեան ու խիզախութեան, Արցախը միշտ արժանի հակահարուած է տուել ցանկացած հզորութեան նուաճողի՝ դարերի ընթացքում մնալով հայկական այն կենտրոններից մէկը, որոնք եղել են կիսանկախ նոյնիսկ ամենածանր լծի ներքոյ:

Գոյամարտի ընթացքում ազատագրելով բուն հայկական տարածք՝ հայ ժողովուրդը զգաց յաղթանակի բերկրանքը եւ, արդիւնքում, աճեց նրա վստահութիւնը սեփական ուժերի եւ պայքարի արդիւնաւէտութեան նկատմամբ:

Ազատագրուած տարածքները, լինելով ժողովրդի յաղթական ոգու պտուղներից մէկը եւ ինքնավստահութեան հիմնական հիմքը, թշնամուն տրուելու դէպքում ե՛լ հայկական, ե՛լ ադրբեջանական հասարակութիւնների հոգեբանութիւնում կը կատարուեն հայամաս. փոփոխութիւններ: Հայ ազգի մէջ հիասթափութիւնն առաջնային կը լինի, եւ ժողովուրդը կը սկսի մտածել, որ ի զուր էին այնքան զոհերի թափուած արիւնը, ինչը կը յանգեցնի սեփական երկրի ու ուժերի նկատմամբ թերահաւատութեան: Սակայն տեղին է փաստել նաեւ որ պատերազմելով՝ երբեք խաղաղութիւն չես ունենայ, ուստի եւ անհրաժեշտ է, որ երկու հասարակութիւններն էլ գիտակցեն, որ քանի որ դատապարտուած են կիսելու նոյն տարածաշրջանը, մի օր ապրելու են խաղաղ. եւ որքան շուտ, այնքան լաւ:

Summary

HISTORICAL-POLITOLOGICAL COMPARATIVE ANALYSIS OF NAGORNO-KARABAKH CONFLICT

EDGAR KALANTARYAN

During the whole history of humanity the Caucasus has always been in the middle of clash of different civilizations. The region has a pivotal place in the geopolitical calculations of at least three major world actors (Russia, the USA and the EU) and it's here that the interests if these three and two other regional major actors (Iran and Turkey) collide.

With its geopolitical position Nagorno Karabakh (Artsakh) has a strategically favorable location in the Southern Caucasus, therefore the Artsakh conflict and the closed borders followed as a result obstruct the super powers from fulfilling their global plans in the region. Artsakh has always been inhabited by Armenians. The Soviet authorities, neglecting the fact of national priority in Artsakh, made Artsakh as a part Soviet Azerbaijan in 1921, hence laying the foundations of Artsakh conflict. The conflict burst into a war in 1988 and since the ceasefire in 1994 it has remained unsolved. During the on-going negotiations Azerbaijan first of all demands acknowledgement of territorial integrity, which foresees "return" of liberated territories, resettlement of refuges in those areas and, in the end, discussions about the status-quo of Artsakh, which is definitely unacceptable for the Armenian part, as for them the status-quo of Artsakh, self-determination of the people and the link with the Motherland are primary issues.